

อยู่ในพระบรมมหาราชวัง ท่านมักจะเดินมาพบรองศาสตราจารย์เสนอในมหาวิทยาลัยวังท่าพระอยู่บ่อยๆ และพูดคุยกันด้วยเรื่องราวต่างๆ โดยเฉพาะเรื่องเก่าๆ ครั้งหนึ่งที่ได้ต้นพิกลหน้าคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ได้คุยกันถึงเรื่องพระเจดีย์ศรีสุริโยทัย นายภาวาสยืนยันว่าบิดาของท่านนั่นเองเป็นผู้บัญชาการก่อสร้างพระเจดีย์ศรีสุริโยทัยองค์ปัจจุบัน นายภาวาส บุนนาค เป็นบุตรมหาเสวกเอกพระยาสุรวงศ์วิวัฒน์ (เตี้ยม บุนนาค)⁹ บิดานายภาวาสได้รับราชการใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาทพระเจ้าอยู่หัวถึง 4 รัชกาล คือตั้งแต่รัชกาลที่ 5 ถึงรัชกาลที่ 8 และได้ดำรงตำแหน่งสมุหราชมณฑลยศจนถึงแก่อนิจกรรม รองศาสตราจารย์เสนอ นิลเดช เสริมอีกว่าในการสร้างค่ายทหารครั้งที่เรือพระเจดีย์คู่นั้น ยังมีการตัดถนนจากค่ายทหารสำหรับให้ทหารเดินแถวออกไปนอกเมืองถึงวัดวรเชษฐารามเพื่อให้ทหารไปหัดยิงปืนอีกด้วย

สมเด็จฯ เจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงมีลายพระหัตถ์ประทานหม่อมเจ้าหญิงพิไลเลขา ดิศกุล ฉบับลงวันที่ 6 พฤษภาคม 2484 เกี่ยวกับเจดีย์พระสุริโยทัยว่า¹⁰

ควรจะรู้คำว่า “เจดีย์” เสียก่อนว่าแปลว่าสิ่งน่าใจ (ท่ามาจากศัพท์ “จิตต”) เพราะฉะนั้นพระเจดีย์จะเป็นรูปอย่างใดก็ได้...พระเจดีย์สุริโยทัย เขาจะสร้างขึ้นเมื่อไรไม่ทราบ และจะบรรจุพระธาตุพระสุริโยทัยไว้ในนั้นหรืออย่างไรก็ไม่ทราบ เพิ่งจะสมมติกันขึ้นเมื่อเร็วๆ นี้เอง ถ้าจะถือว่าพระเจดีย์นั้นเป็นอนุสรณ์พระสุริโยทัยก็ควรอยู่ แต่ถ้าเข้าใจว่าฝังธาตุไว้ในนั้นก็เพนที่สงสัย¹¹

เรื่องการเรือพระเจดีย์ที่วัดสวนหลวงและสร้างพระเจดีย์ศรีสุริโยทัยขึ้นใหม่นี้ ผู้ที่เป็นลูกศิษย์ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล และลูกศิษย์รองศาสตราจารย์เสนอ นิลเดชรู้จักกันดีอยู่แล้ว แต่ที่ต้องนำมาเผยแพร่ ณ ที่นี้ ก็เพื่อให้ความจริงนี้ได้รับรู้กันกว้างขวางยิ่งขึ้น และเพื่อให้ได้เรียนรู้กันว่านักโบราณคดีทำงานอย่างสหวิทยาการกันอย่างไร

นักโบราณคดีศึกษาจากประวัติศาสตร์ที่บันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร เช่น จารึก พงศาวดาร และศึกษาจากประวัติศาสตร์บอกเล่า เช่น ตำนาน เรื่องที่บอกเล่าต่อๆ กันมา รวมถึงเรื่องที่ผู้เล่าได้รับรู้มาด้วยตนเอง นอกจากนั้นยังศึกษาจากวัตถุสิ่งของและอาคารสิ่งก่อสร้าง โบราณสถานที่เกี่ยวข้องกับเรื่องราวอื่นๆ และที่ร่วมยุคสมัยกับเรื่องราว หากยังได้หลักฐานไม่เพียงพอก็อาจดำเนินการขุดค้นแหล่งโบราณคดีที่เกี่ยวข้อง

ในเรื่องพระเจดีย์ศรีสุริโยทัยนี้ นอกจากจะศึกษาจากเอกสาร พงศาวดารแล้วยังมีการศึกษาประวัติศาสตร์บอกเล่า โดยเฉพาะคำบอกเล่าจากผู้ที่เกิดทันและรู้เห็นเหตุการณ์ด้วยตนเองดังเช่นนายเมี้ยน ยังประดิษฐ์ และนายภาวาส บุนนาค

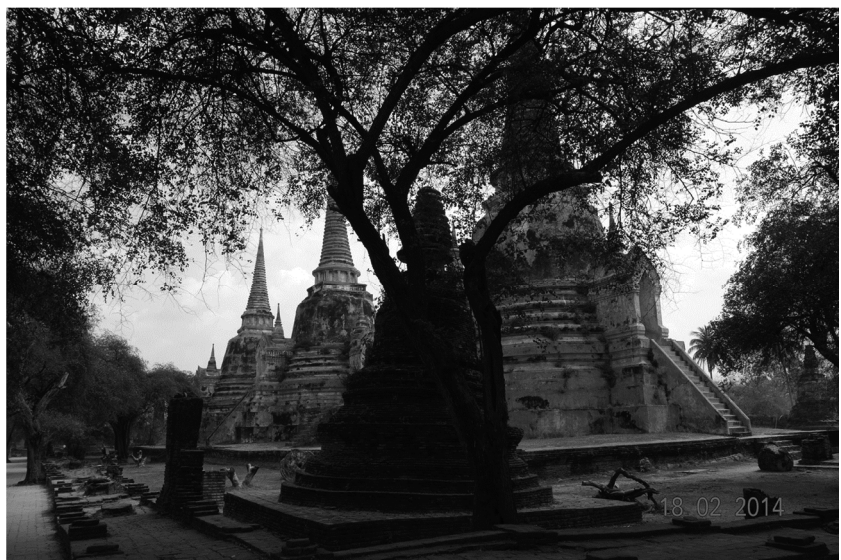


เจดีย์วัดวังชัยเป็นเจดีย์ทรงกลม บนฐานแปดเหลี่ยม สร้าง ณ นิवासสถานเดิมของพระเพ็ชรราชา ซึ่งเถลิงราชสมบัติทรงพระนามสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เมื่อ พ.ศ. 2091 เจดีย์เฉลิมพระเกียรติพระสุริโยทัย และพระบรมดิถี ซึ่งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงสร้าง น่าจะมีรูปแบบใกล้เคียงกัน เพราะร่วมสมัยเดียวกัน

พระเจดีย์สามองค์วัดพระศรีสรรเพชญ์ พระนครศรีอยุธยา สร้างใน พ.ศ. 2035 และองค์ด้านทิศตะวันตกสร้างโดยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4 พ.ศ. 2072-2076

แต่เพียงเท่านี้ก็ยังไม่เพียงพอในการสรุปเรื่องราว นักโบราณคดียังจะต้องรู้ด้วยว่าพระเจดีย์ที่สร้างสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิมีรูปแบบใด ในช่วงกลางสมัยอยุธยา พระเจดีย์มีรูปแบบดังเช่นพระเจดีย์ 3 องค์ที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ ซึ่งสร้างขึ้นในเวลาใกล้เคียงกับรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. 1991-2031) นั่นคือพระเจดีย์ตั้งอยู่บนฐานกลม องค์ระฆังทรงกลม บัลลังก์สี่เหลี่ยมรองรับปล้องไฉน ปลียอด และลูกแก้ว มีลักษณะกลมโดยตลอด (ดังที่หม่อมเจ้าสุภัทรดิศทรางเรียกว่า ทรงลังกา) ครั้นต่อมาในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (พ.ศ. 2091-2106) ฐานพระเจดีย์เปลี่ยนรูปแบบเป็นแปดเหลี่ยมซ้อนกันสามชั้น ระหว่างฐานทั้งสามชั้นคั่นด้วยบัวลูกแก้ว หน้ากระดานทองไม้และบัวลูกแก้วรองรับฐานชั้นบน ฐานชั้นบนสุดรองรับองค์ระฆังทรงกลมแบบที่ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุลทรงเรียกว่า “ทรงลังกา” องค์บัลลังก์รูปสี่เหลี่ยม ส่วนปล้องไฉนและปลียอดยังคงเป็นทรงกลมตามแบบเจดีย์วัดพระศรีสรรเพชญ์ พระเจดีย์ที่วัดวังชัยแสดงให้เห็นรูปแบบเจดีย์ทรงกลมบนฐานแปดเหลี่ยมในรัชสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้เป็นอย่างดี พระเจดีย์วัดวังชัยนี้พระเพ็ชรราชาโปรดให้สร้างขึ้น ณ นิवासสถานเดิมก่อนขึ้นเถลิงราชสมบัติเป็นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พระเจดีย์คูที่ถูกไถรื้อไปในการสร้างค่ายทหารนั้นคงจะมีรูปทรงเช่นเดียวกับพระเจดีย์วัดวังชัยและพระเจดีย์รายทรงกลมพระมหาธาตุอยุธยา เพราะสร้างในเวลาใกล้เคียงกันนั่นเอง¹² และจากคำบอกเล่าของชาวอยุธยาที่ทันเห็นเจดีย์คู่นั้นก็บอกเหมือนกันหมดว่าเป็นเจดีย์ทรงกลม

เจดีย์เหลี่ยมย่อมุมไม้สิบสองเป็นการค้นคิดสร้างสรรค์ หรือเรียกได้ว่าเป็นนวัตกรรมของช่างสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ. 2173 – 2199) ซึ่งแม้จะมีพระราชนิยมเจดีย์รูปแบบปรางค์เขมร ด้วยเมื่อครั้งที่ท่านยัง





วัดชัยวัฒนาราม สมเด็จพระเจ้าปราสาททองโปรดให้สร้างขึ้น ณ บ้านเดิมของพระมารดาเมื่อพ.ศ. 2175 ในภาพจะเห็นองค์พระปรางค์ประธาน ล้อมด้วยวิหารทิศทั้ง 8 ทิศ และพระเจดีย์รายย่อมุมไม้สิบสอง สร้างขึ้นในสมัยเดียวกัน (ซ้ายสุดและขวาสุดของภาพ)

ที่มา : นนทวัชร ไกรสกุล

พระเจดีย์วัดใหม่ประชุมพล สร้างในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง



รับราชการตำแหน่งเจ้าพระยาโกษาโหมในรัชสมัยสมเด็จพระเชษฐาธิราชนั้น ทรงยกทัพไปตีเมืองพระนคร (เมืองเขมร) ได้ชัยชนะ ครั้นปราบดาภิเษกขึ้นครองราชสมบัติแล้วจึงโปรดให้สร้างพระอาราม ณ นิวาสถานเดิมของมารดาริมแม่น้ำเจ้าพระยาทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเกาะเมือง และพระราชทานนามว่าวัดชัยวัฒนารามเพื่อเป็นอนุสรณ์แห่งชัยชนะนั้น วัดชัยวัฒนารามมีพระปรางค์เป็นองค์ประธานของวัด ล้อมรอบด้วยระเบียงคดทั้ง 4 ด้าน และมีพระวิหารทิศหรือเมรุทิศอยู่ 8 ทิศ การสร้างพระปรางค์เป็นประธานของวัดนี้เป็นคติเดียวกันกับการสร้างวัดในสมัยต้นกรุงศรีอยุธยา เช่นที่วัดพระราม วัดมหาธาตุ และวัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา อย่างไรก็ตามความนิยมสร้างพระปรางค์ก็ได้สืบทอดมาหลังจากวัดชัยวัฒนาราม เจดีย์ประธานของวัดสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองอื่นๆ ก็ได้เป็นรูปพระปรางค์ หากเป็นเจดีย์ย่อมุมไม้สิบสองซึ่งน่าจะเป็นการดัดแปลงมาจากเรือนธาตุปรางค์ทรงสี่เหลี่ยมจัตุรัสและมีการย่อมุมมุมละสาม เมื่อรวมสี่มุมเป็นสิบสอง จึงเรียกเจดีย์รูปแบบนี้ว่า เจดีย์ย่อมุมไม้สิบสอง

เจดีย์ย่อมุมไม้สิบสองเปลี่ยนจากเจดีย์กลมเป็นเจดีย์สี่เหลี่ยมและย่อมุมตั้งแต่ฐานขึ้นไปจนถึงองค์ระฆังและบัลลังก์ ส่วนปล้องไฉนและปลียอดยังคงเป็นทรงกลมเหมือนเดิม ดังเช่นเจดีย์วัดชุมพลนิกายารามซึ่งพระเจ้าปราสาททองทรงสร้าง ณ บ้านเดิมของพระองค์ ที่ตำบลบางปะอิน¹³ และเจดีย์วัดใหม่ประชุมพล อำเภอพระนครศรีพลวง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ซึ่งสร้างขึ้นโดยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองเช่นเดียวกัน

หม่อมเจ้าสุภัทรดิศทรมีพระวินิจฉัยว่า รูปแบบพระเจดีย์ศรีสุริโยทัยนี้ น่าจะสร้างขึ้นหลังพระเจดีย์ที่วัดชุมพลนิกายาราม คือสร้างครั้งสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ เจดีย์วัดญาณเสนและเจดีย์ภูเขาทองก็ควรจะร่วมสมัยเดียวกัน เป็นไปได้หรือไม่ว่าพระยาสุรวงศ์วิวัฒน์ได้ใช้แบบเจดีย์ที่หม่อมเจ้าสุภัทรดิศทรมียกตัวอย่างเป็นต้นแบบในการสร้างพระเจดีย์ศรีสุริโยทัย

รองศาสตราจารย์เสนอ นิลเดชมีความเห็นสอดคล้องและเสนอว่า พระเจดีย์ศรีสุริโยทัยที่สร้างขึ้นแทนองค์ที่ถูกรื้อนั้นเลียนแบบมาจากเจดีย์วัดญาณเสนซึ่งสร้างสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ

ใน พ.ศ. 2533 รัฐบาลได้มอบให้กรมศิลปากรและกองบัญชาการทหารสูงสุดโดยกองอำนวยการกลางรักษาความปลอดภัยแห่งชาติ ดำเนินการบูรณะซ่อมแซมเสริมรูปทรงพระเจดีย์ที่ชำรุดให้อยู่ในสภาพเดิม เพื่อเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ในวโรกาสทรงเจริญพระชนมายุ 60 พรรษา จากการบูรณะกรมศิลปากรได้พบกรุบริเวณเสาหาของพระเจดีย์บรรจุโบราณวัตถุ เช่น พระพุทธรูปสลักแก้วสีขาวปางมารวิชัย พระเจดีย์พร้อมเครื่องราชูปโภคจำลอง พระกรัณฑ์ทองคำลงยาสี่เหลี่ยมและสีแดงบรรจุพระธาตุ เป็นต้น แต่ไม่พบพระบรมอัฐิของสมเด็จพระสุริโยทัยแต่



วัดชุมพลนิกายาราม สร้างขึ้น ณ นิวาสถานดั้งเดิมของมารดาเจ้าพระยาโกษาโหม ซึ่งต่อมาปราบดาภิเษกเถลิงราชสมบัติทรงพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เจริญทรงย่อมนมไม้สิบสอง เป็นนวัตกรรมเชิงช่างในรัชสมัยพระเจ้าปราสาททอง คือเจริญทรงสี่เหลี่ยม มีการย่อมนมตั้งฐานขึ้นไปถึงองค์ระฆังและบัลลังก์ซึ่งรองรับเสาศาร

ที่มา : นนทวัชร ไกรสกุล

อย่างใด (ปัจจุบันโบราณวัตถุที่พบเหล่านี้เก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยา)

จากการศึกษารูปแบบและฝีมือช่าง สามารถกำหนดอายุโบราณวัตถุเหล่านี้ได้ว่า เป็นของที่ทำขึ้นทั้งในสมัยอยุธยา เช่น พระเจดีย์จำลอง และสมัยรัตนโกสินทร์ เช่น พระกรัณฑ์¹⁴ ทองคำ ซึ่งเป็นเครื่องยืนยันได้อีกอย่างหนึ่งว่าการบรรจุพระเจดีย์นี้มีได้ทำขึ้นในสมัยอยุธยา แต่สร้างขึ้นสมัยรัตนโกสินทร์ เพราะทฤษฎีทางโบราณคดีระบุไว้ว่า หากพบของต่างสมัยอยู่ร่วมกัน ของที่ใหม่สุดใช้ป็นสิ่งกำหนดอายุ นอกจากนี้ลักษณะการบรรจุของในกรุพระเจดีย์นี้ก็แตกต่างจากการบรรจุในสมัยอยุธยา คือกรุสมัยอยุธยาจะบรรจุไว้ข้างใต้พระเจดีย์อยู่ในระดับเสมอกับพื้นดินด้านนอก มิได้บรรจุไว้ในองค์ระฆังหรือเสาศาร (บนองค์ระฆัง) ทั้งนี้เพื่อบังคับให้ผู้ลักลอบขุดได้ง่าย เพราะสิ่งของที่บรรจุในกรุล้วนเป็นของสำคัญ มีคุณค่าและมีราคา เป็นที่ต้องการของมิชฉาชีพ เช่น พระบรมธาตุ พระพุทธรูป และแผ่นทองคำ เช่น กรุพระปรางค์วัดราชบูรณะซึ่งใช้บรรจุเครื่องราชูปโภคทองคำก็อยู่ระดับพื้นดินด้านนอก¹⁵

นอกจากนี้หากมีการขุดตรวจพระเจดีย์ก็น่าจะเห็นได้ว่า อิฐที่ใช้ในการก่อสร้างเป็นอิฐที่เผาขึ้นใหม่ที่คลองสระบัว ไม่ใช่อิฐเก่าสมัยอยุธยา ตอนกลางร่วมรัชสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ แต่อย่างไรก็ตามพระเจดีย์องค์นี้ก็เป็นที่ยอมรับนับถือว่าเป็นสิ่งแทนวีรกรรมของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิไทยในอดีต ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชรับรอง แม้จะเป็นพระเจดีย์ที่สร้าง “สมมติกันขึ้นเมื่อเร็ว ๆ นี้เอง ถ้าจะถือว่าพระเจดีย์นั้นเป็นอนุสรณ์พระสุริโยทัยก็ควรอยู่” ดังที่สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงประทานพระวินิจฉัยไว้

การบูรณะพระเจดีย์รวมทั้งปรับปรุงสภาพภูมิทัศน์แล้วเสร็จใน พ.ศ. 2534 และเพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ในวโรกาสทรงเจริญพระชนมายุ 60 พรรษาใน พ.ศ. 2535 กองบัญชาการทหารสูงสุดจึงกราบบังคมทูลขอพระราชทานให้สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถโปรดพระราชทานทรงสร้างพระพุทธรูป เพื่อทรงพระราชอุทิศถวายแด่สมเด็จพระสุริโยทัย ซึ่งพระองค์ก็ทรงโปรดพระราชทาน โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กองบัญชาการทหารสูงสุดดำเนินการสร้างพระพุทธรูป และพระราชทานนามว่า “พระพุทธรูปสุริโยทัยสิริกิติ์ที่หมายุมงคล” มีความหมายว่าพระพุทธรูปเจ้าเป็นมงคลแห่งสมเด็จพระสุริโยทัย และเพื่อทรงเจริญพระชนมพรรษาสมเด็จพระนางเจ้าฯ สิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ

พระเจดีย์ศรีสุริโยทัยองค์ปัจจุบันจึงเป็นพระเจดีย์สำคัญของชาติ ที่ชาวไทยทุกคนพึงเคารพบูชา และเป็นอนุสรณ์สถานให้ชาวไทยรำลึกถึงบุญคุณแห่งบรรพบุรุษที่ได้เสียสละเพื่อชาติ เพื่อแผ่นดินไทย โดยมีได้ลงเลมแม่แลกดด้วยชีวิต

เชิงอรรถ

¹ หลวงประเสริฐอักษรนิติ์, *พระราชพงศาวดารกรุงเก่า* (พระนคร : กรมศิลปากร, 2498. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหลวงพยุ่งเวชศาสตร์ (พยุ่ง พยุ่งเวช) และแพทย์หญิงสุภาณี พยุ่งเวช 12 กุมภาพันธ์ 2498), 48.

² ตรงกับพระพุทธศักราช 2091

³ ชุนชินราชน่าจะครองราชย์อยู่ถึงขึ้น 3 ค่ำ เดือน 6 สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงขึ้นครองราชสมบัติ

⁴ นับศักราชอย่างเดิมยังคงเป็นจุลศักราช 910 เพราะศักราชจะเปลี่ยนในเดือนเมษายน คือในวันเถลิงศก ดังนั้นเดือนกุมภาพันธ์จึงยังคงเป็นศักราชเดิม

⁵ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1*, พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2516), 146-160.

⁶ สถาบันอยุธยาศึกษา มหาวิทยาลัยราชภัฏ พระนครศรีอยุธยา, *เจดีย์ศรีสุริโยไท* [ออนไลน์], เข้าถึงเมื่อ 1 กันยายน 2557. เข้าถึงได้จาก <http://www.ayutthayastudies.aru.ac.th/content/view/213/116/>; หนังสือของพระยาโบราณราชธานินทร์รู้จักกันในชื่อ *ภูมิสถานอยุธยา*.

⁷ ในช่วงนั้นหน่วยศิลปากรที่ 1 มีหน้าที่รับผิดชอบด้านโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติในเขต 7 จังหวัดภาคกลาง คือพระนครศรีอยุธยาซึ่งเป็นที่ตั้งที่ทำการหน่วย และดูแลรับผิดชอบจังหวัดอ่างทอง สิงห์บุรี ชัยนาท อุทัยธานี สระบุรี และลพบุรี ภัณฑารักษ์ของหน่วยฯ รับผิดชอบทั้งงานพิพิธภัณฑสถานและงานโบราณคดี

⁸ สัมภาษณ์ เสนอ นิลเดช, รองศาสตราจารย์ ภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 10 กันยายน 2557.

⁹ พลตรีมหาเสวกเอก พระยาสุรวงศ์วิวัฒน์ นามเดิม เต็ม บุนนาค เป็นบุตรพลโทเจ้าพระยาสุรวงศ์วิวัฒน์ศักดิ์ (โต บุนนาค) กับท่านผู้หญิงตลับ (โอสถานนท์) เจ้าพระยาสุรวงศ์วิวัฒน์ศักดิ์เป็นผู้สร้างถนนสุรวงศ์ ท่านเป็นบุตรเจ้าพระยาสุริยวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) และเป็นหลานปู่ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาสุริยวงศ์

¹⁰ หม่อมเจ้าหญิงฟิไลเลขา ดิศกุล, *ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และหม่อมเจ้าหญิงฟิไลเลขา ดิศกุล* (ม.ป.ท., 2512. พิมพ์เนื่องในวันประสูติครบ ๖ รอบ หม่อมเจ้าหญิงฟิไลเลขา ดิศกุล 8 สิงหาคม 2512), 83-84 ; หนังสือเล่มนี้รวบรวมลายพระหัตถ์โต้ตอบระหว่างเจ้านายทั้งสองพระองค์ซึ่ง

ทรงเขียนขึ้นระหว่าง พ.ศ. 2466 ถึง 2484 ส่วนหนึ่งเป็นช่วงที่หม่อมเจ้าหญิงฟิไลเลขา ดิศกุล ตามเสด็จพระบิดาคือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จไปประทับอยู่ที่เกาะปันนังเป็นการชั่วคราวหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง

¹¹ สกกดตามต้นฉบับเดิม

¹² สัมภาษณ์ เสนอ นิลเดช, รองศาสตราจารย์ ภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 10 กันยายน 2557.

¹³ กล่าวกันว่าสมเด็จพระเจ้าปราสาททองเป็นพระโอรสลับของสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ เกิดแต่หญิงสามัญชื่อนางอิน ชาวบ้านเกาะบางปะอิน และสมเด็จพระเอกาทศรถโปรดให้ออกญาศรีธรรมารัษฏีราชรับไปเลี้ยงแต่เด็กจนกระทั่งเติบใหญ่

¹⁴ ภาชนะมีฝาปิด ดู *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554* (กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2556), 64.

¹⁵ สัมภาษณ์ นายเมี้ยน ยังประดิษฐ์, 4 ตุลาคม 2515.

บรรณานุกรม

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. *พระราช*

พงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1.

พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2516.

จักรพรรดิพงศ์ (จาด), พระ. *พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา*. พิมพ์ครั้งที่ 1. พระนคร : องค์การค้าคุรุสภาศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, 2504.

ประเสริฐอักษรนิติ์, หลวง. *พระราชพงศาวดารกรุงเก่า*.

พระนคร : กรมศิลปากร, 2498. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหลวงพยุ่งเวชศาสตร์ (พยุ่ง พยุ่งเวช) และแพทย์หญิงสุภาณี พยุ่งเวช 12 กุมภาพันธ์ 2498).

พงศาติศรมหิป, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่น. *ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 25*. พิมพ์ครั้งที่ 2. ม.ป.ท., 2468.

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554.

กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2556.

ฟิไลเลขา ดิศกุล, หม่อมเจ้าหญิง. *ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และหม่อมเจ้าหญิงฟิไลเลขา ดิศกุล*. ม.ป.ท., 2512. (พิมพ์เนื่องในวันประสูติครบ ๖ รอบ หม่อมเจ้าหญิงฟิไลเลขา ดิศกุล 2512).

ศิลปากร, กรม. *ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 25*. พิมพ์ครั้งที่ 2. พ.ศ. 2468.

สถาบันอยุธยาศึกษา มหาวิทยาลัยราชภัฏ พระนคร
ศรีอยุธยา. *เจดีย์ศรีสุริโยไท* [ออนไลน์].
เข้าถึงเมื่อ 1 กันยายน 2557. เข้าถึงได้จาก
[http://www.ayutthayastudies.aru.ac.th
/content/view/213/116/](http://www.ayutthayastudies.aru.ac.th/content/view/213/116/)

สัมภาษณ์

เมี้ยน ยังประดิษฐ์. สัมภาษณ์, 4 ตุลาคม 2515.

เสนอ นิลเดช, รองศาสตราจารย์ ภาควิชาศิลป-
สถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์
มหาวิทยาลัยศิลปากร. สัมภาษณ์,
10 กันยายน 2557.